

Manuel Murguía e a literatura popular

Ana Acuña Trabazo

Universidade de Vigo

ORCID: 0000-0002-9441-7450

INTRODUCCIÓN

Queremos agradecer ás institucións organizadoras das Xornadas con motivo do Centenario de Murguía e ás persoas que nos convidaron a posibilidade que nos deron, ao contar connosco sen ser especialistas en Murguía, de volver sobre el, ler,¹ reler e aprender. Sen unha ocasión coma esta, a nosa visión sobre Murguía sería moito máis limitada.

O noso achegamento á obra de Murguía, hai máis de vinte anos, estivo motivado polo interese persoal nun xénero da literatura de tradición oral, a poesía máxico-ritual con función terapéutica, e pola intención de sacar este xénero do esquecemento. Para isto era necesario rastrexar a súa presenza nos estudos de literatura, antropoloxía, folclore... e establecer unha colación de textos dende as orixes da literatura galega ata os nosos tempos. O noso estudo, con pretensións de tese no pasado, quedou en *non nato*, como o inédito de Murguía *Rimas populares gallegas* (que tanto citou dende xullo de 1878 e sobre cuxa localización existen diferentes teorías).

Daquela, a nosa lectura da obra de Murguía estaba en función dese xénero concreto da literatura popular, é dicir, da poesía máxico-ritual con función terapéutica (Acuña 1997). Arestora, a nosa lectura dos textos do home de Rosalía é necesariamente máis ampla para intentar presentar un tema, o da literatura popular de tradición oral, cuxa perda e falta de divulgación lle preocupaba (Murguía 1881a, p. 17). Talvez lle agradaría a Murguía que, cen anos despois e na súa memoria, alguén se ocupase desa gran descoñecida.

1 Por exemplo ao, xustamente, recordado ao longo das semanas que duraron as Xornadas Centenario de Manuel Murguía 1923-2023, Xosé. R. Barreiro.

MURGUÍA E A LITERATURA POPULAR DE TRADICIÓN ORAL

Neste apartado presentaremos a concepción que tiña Murguía da literatura popular a partir dos seus escritos éditos, é dicir, libros e abundantísimas colaboracións hemerográficas, así como algúns documentos de arquivo consultados por nós ou publicados por persoas investigadoras. Coincidimos con Carlos Villanueva na importancia das fontes variadas tal e como manifestaba a propósito de Víctor Said Armesto

[...] es fundamental para el estudio de estos temas y de estos autores, la correspondencia, las anotaciones, los borradores, los artículos de prensa, etc. Sirvan como ejemplo, las cartas de Said a Murguía [...] que han permitido sacar a luz nuevos datos. (Villanueva 2014, p. 111)

A literatura popular é considerada por Murguía como unha manifestación do espírito popular, do seu xenio. Consciente da relación entre a literatura popular, a antropoloxía, a etnografía e o saber do pobo, Murguía tamén vincula a literatura popular coa historia e coa mitoloxía. De feito, aparece claramente abordada na súa *Historia de Galicia* (1865) cunhas explicacións sobre a lírica popular (na primeira edición “canto popular” e na segunda “poesía popular”).

Entende Murguía por “canto popular” aquel que naceu alleo a toda influencia da arte e cuxo poeta e músico foi o pobo. O canto popular, xunto con outros xéneros, forma parte da literatura popular. Con todo, é o canto ao que Murguía dedica páxinas importantes nas que nos mostra a división en varias formas: muiñeira, cantar de pandeiro, aninovo e maios. Trala descrición formal, Murguía (1865 e 1901) ofrece exemplos e engade unha clasificación temática.

Será no apartado “Ilustraciones” da primeira edición da *Historia de Galicia* (e que desaparece na segunda) onde Murguía ilustre con tres romances completos (e o título doutros dous) de “escaso mérito”² e engada outras formas de literatura como son os numerosos refráns de interese baixo o punto de vista literario e sobre todo filolóxico (Murguía 1865, Ilustración I, p. 251).

Noutro dos ensaios de Murguía, *Galicia* (1888), a literatura popular aparece baixo o paraugas da mitoloxía e en función dos cultos a diferentes elementos naturais. Talvez a esa razón obedece que o termo máis usado non sexa “canto” nin “poesía”, senón “fórmula”, “himno”, “salutación”, “versos”, “rimas” e “romance”. Ao carón de textos líricos, na obra tamén se alude e/ou exemplifica con lendas, ditos, oracións, ensalmos, adiviñas, imprecacións e conxuros.

2 Murguía mudará de opinión sobre o romance en obras posteriores, como teñen indicado os seus estudosos (Cid 2005-2006 ou Forneiro 2001 e 2017).

Ademais das dúas monografías citadas, Murguía dedica máis ou menos liñas á literatura popular³ nas diferentes publicacións periódicas en que colaborou. Por tanto, teremos que referirnos aos seus escritos hemerográficos (aínda que é necesario advertir que, en ocasións, se reproduciron os mesmos textos en diferentes cabeceiras). Algunhas destas publicacións foron *Boletín de la Real Academia Gallega*, *El Eco de Galicia*, *Suevia*, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, *La Ilustración Española y Americana*, *Galicia Diplomática*, *Revista Gallega*, *Almanaque Gallego*, *La Temporada en Mondariz*, *Galicia. Revista Universal de este Reino*, *Los Lunes del Imparcial* etc.

Precisamente será nas súas colaboracións na prensa onde Murguía manifesta a valoración que lle merece a literatura popular de transmisión oral, por canto representa un gran papel na historia da rexión ao ser a revelación dun mundo que se ignora (Murguía 1881a). O coñecemento da literatura popular iluminará as escuridades do noso pasado e será fecundo para o estudo da historia posto que dá a coñecer o pobo de onde vivimos e as xentes coas que vivimos.

A pesar dese papel, o seu estudo descoidou e perdéronse fragmentos. Así pois, aínda que a literatura oral é extensa, orixinal e nacional, aínda que forma parte da vida espiritual, aínda que consola das penas e revela un pasado (crenzas e tradicións), diminúe e está en agonía.

Repárese en que nos seus artigos a poesía popular aparece, en gran medida, baixo a consideración de “folclore”. Ese folclore galego do que forma parte a literatura oral é extenso e importante a pesar do estado fragmentario, é alma que mostra antigas crenzas e supersticións.

Neses textos Murguía ocúpase, baixo diferentes denominacións, tanto da lírica popular (cantos, romances, ensalmos ou poesía popular con función terapéutica), como da narrativa (contos, lendas) e doutros xéneros, hoxe considerados semiliterarios (refráns, ditos, xogos...).

Os xéneros máis estudados polo homenaxeado e dos que, parcial ou totalmente, reproduce textos son as cantigas, os romances, os ensalmos e as lendas. Sobresaen os romances e isto non debe estrañar se temos en conta a relación coas lendas, ensalmos..., é dicir, con outras formas de literatura oral (así como as crenzas).

3 Tampouco debemos esquecer as comunicacións orais, caso do discurso nos Xogos Florais de Tui (reproducido, por exemplo, en Risco 1976) ou o discurso na RAG (Murguía 1906).

A ANÁLISE E O MÉTODO DE MURGUÍA. RELACIÓN ENTRE A LITERATURA POPULAR E A LITERATURA CULTA

Nos seus escritos sobre literatura popular, Manuel Murguía afonda na relación coa historia e coa mitoloxía á hora de analizar a filiación de determinados xéneros (é o que ocorre cos romances), nas influencias, no contido e na forma (no caso das cantigas).

O obxectivo de Murguía é reunir “el mayor número de piezas, ordenarlas, ilustrarlas convenientemente, y hacer así más fácil su estudio y más perfecta su comprensión [...] La patria gallega que tanto amo se encierra toda entera en vuestros cantos” (Murguía 1881c, p. 353).

No relativo ao método e á lingua, Murguía maniféstalle a súa preocupación a Manuel Milá i Fontanals (tal e como se le no seu epistolario) e a ela parece deberse o envío do libro inédito *Rimas populares* a Florencio Vaamonde. En palabras da estudosa Belén Fortes (2000, p. 78):

Murguía, que lle consulta ó erudito catalán o método a seguir e se amosa preocupado pola necesidade de formular teorías literarias no seu libro, consideraba insuficiente publicar un volume como aquel sen máis composicións que as que recollera e por outra parte sen facer un estudio de cada romance nin establece-lo parentesco con outros afíns, é dicir, acompañándoos unicamente das notas e das explicacións que lle suxerise a súa lectura.

No arquivo da Real Academia Galega pode consultarse o prólogo ao inédito *Rimas populares* e, trala súa lectura, comprobáronse estas preocupacións. Reproducimos un fragmento sobre a cuestión lingüística:

Graves inconvenientes me impedían arriesgarme, siendo el primero y principal el deseo que siento de que, como cosa de la musa popular, y por esto mismo obra nacional su ortografía, agena a la caprichosa que cada autor que escribe en gallego tiene para su verso, fuese lo que se dice nacional también.

Manuel Murguía valora especialmente a literatura popular, sobre todo tendo en conta que a produción poética erudita foi escasa en Galicia. Neste sentido a popular “se presenta tan espontánea y persistente y con dotes de vigor y delicadeza” (Murguía 1879, p. 125). Non resulta estraño, pois, que nos seus escritos sobre poesía galega contemporánea encontremos datos sobre poesía popular (Murguía 1858).

Por outra parte, considera que a tradición é a fonte onde bebe o creador (Murguía 1862) e non dubida en acoller entre os escritos sobre literatura popular, textos

de procedencia culta (como indica Diego Rodríguez a propósito dos documentos de Murguía encontrados no fondo Said Armesto).

Coincidimos coa interpretación de Belén Fortes (2000, p. 77) ao considerar que a literatura popular

aparece en Murguía como prototipo da poesía galega, pois formaríase sen imitacións servís e presentaría as características propias e definitorias da súa literatura: o predominio do sentimento, a vaguidade, o marabilloso e sobrenatural, o suave e doce, o indeterminado.

INFORMANTES E PERSOAS COLABORADORAS, TRANSMISIÓN E LUGARES DE PRODUCCIÓN

Como investigador da literatura de procedencia oral, Manuel Murguía ofrece datos sobre as persoas informantes e colaboradoras. En canto ás primeiras, as persoas informantes, o noso autor cita aquelas que lle forneceron textos, tanto nas obras éditas como na documentación encontrada noutros arquivos (no arquivo Said Armesto, por exemplo).

Podemos citar, en primeiro lugar, como informantes os membros da familia Murguía-Castro, concretamente a súa filla Alejandra. Esta, á súa vez, aprende en diversos lugares (Carballal 2021) e de diferentes persoas (serventas de Arzúa e a anciá de Laxe tal e como se indica en Murguía 1878 e 1916). Ademais,

Alejandra, a este respecto, é sempre reivindicada polo seu pai como portadora deste tipo de saber desde a súa primeira infancia e, en diversos escritos, defenderá o seu papel, primeiro como transmisora e intérprete e logo como eficaz compiladora. (Carballal 2021, p. 19)

Tamén sería colaboradora a súa muller, Rosalía de Castro, como asegurou Juan Naya. O que fora arquivado da Real Academia Galega detalla os xéneros recompilados por Rosalía (romances, oración, xogos infantís, refráns e cantares populares) e valora o seu labor cunha dobre finalidade: colaborar con Murguía e utilizar o recollido para glosalo.

Rosalía fue colaboradora de su esposo en los trabajos de investigación histórica y literaria [...] Por los originales que de ella poseemos, inéditos todos ellos, supimos de esta circunstancia, ignorada hasta el presente. [...] Murguía tenía en proyecto, como continuación de la *Antología* que había publicado muchos

años antes, un estudio sobre nuestra literatura en el que no faltase, como es natural, todo lo que se debe a la musa popular. [...] Rosalía se encargará de recoger todo lo que importa a esta cuestión. (Naya 1998, pp. 87-88)

Á parte da familia, podemos enumerar fontes máis ou menos eruditas citadas por Murguía: a cega de Bande, P. Colmenero, Marcial Valladares (A Estrada), Francisco de la Iglesia, José Casal y Lois (Pontevedra), Telesforo Ogea (Cervantes e Santiago) e José Ogea (Celanova). Diego Rodríguez,⁴ arquivista da Fundación Barrié, engade como informantes a Fernando Sanjulián e Camilo Placer Bouzo (Rodríguez González 2021).

Non todas as persoas informantes mereceron a mesma consideración para os estudosos e estudosas da obra de Manuel Murguía. Patricia Carballal (2021) refuta as opinións de quen cuestiona o papel de Alejandra Murguía como recolectora de literatura de tradición oral e para isto baséase nas reducidas posibilidades do pai fronte ás facilidades de Alejandra (por exemplo, para escoitar outras mulleres reproducindo literatura popular nos seus contextos de uso) e nas cartas (entre Murguía ou Alejandra e Víctor Said e Casto Sampedro). Opinión semellante á de Patricia Carballal é a de Diego Rodríguez, para quen “queda suficientemente probado que Alejandra Murguía foi deitando da súa memoria os romances que lle atribuíu Murguía” (Rodríguez González 2021, p. 147).

Ademais de informantes directos, Murguía contou coa colaboración de investigadores contemporáneos que lle forneceron textos e cos que el compartiu materiais. O epistolario volve ser un elemento clave para coñecer a relación de Murguía con especialistas non galegos que no seu tempo publicaron mostras da nosa literatura popular.

Como nomes máis salientables podemos citar a Manuel Milá i Fontanals, Antonio Machado y Álvarez⁵ ou Francisco Fernández Marín. A relación co primeiro, como receptor de textos de Murguía, non estivo exenta de posibles malinterpretacións, tal e como mostran as cartas editadas por Xosé R. Barreiro e Xosé Luís Axeitos (2003 e 2005) e mais a misiva localizada por nós⁶ e na que Milá lle expón ao galego o 24 de xuño de 1877:

[...] recibí su apreciada y le estimo las nobles protestas que en ella me hace V. acerca de la mala interpretación que había dado a su anterior. Me alegro mucho de que mi artículo, cuyos materiales se ve bien claro que en muy buena

4 Queremos deixar constancia do noso agradecemento polo tempo dedicado ás nosas consultas.

5 Remitimos ao epistolario editado por Barreiro e por Axeitos (2003 e 2005) a propósito da relación con Milá e con Demófilo.

6 Fondo *Durán Loriga* (Durán Loriga 4-28). Museo de Pontevedra.

parte se deben a V. no le disgustase en manera alguna, como me asegura V. en su última.

No puedo menos de sentir, sin embargo, que mi inocente artículo haya sido causa ocasional de una ofensa literaria, que no está acorde según le dije ya a V., con la manera con que el autor de las [líneas] de [El] *Heraldo Gallego* me había hablado de V. la única vez que le nombró en una de sus cartas.

Entre os colaboradores galegos que intercambiaron con Murguía as súas respectivas recollas de literatura oral ou recibiron información estarían Valladares, Casal y Lois, Said Armesto e Carré Alvarelos. O profesor Xosé A. Fernández Salgado publicou un documentado artigo sobre a colección de Marcial Valladares e a súa colaboración cos folcloristas do século XIX. Reproducimos unha cita deste estudo para coñecer datos precisos sobre a súa relación:

Sexa como for, Marcial Valladares foi un importante colaborador de Murguía, se cadra non tanto polo número de mostras achegadas, todas da Ulla, senón polo feito de que co texto acompañaba as notacións musicais. E máis aínda [...] porque inferimos que os cantos enviados por Valladares inspiraron a clasificación establecida por Murguía na súa *Historia de Galicia*, segundo un criterio musical [...] En fin, Murguía foi para Valladares o referente primordial no estudo do folclore galego e, de feito, cando por volta dos primeiros anos da década de 1880 se estean dando os pasos para constituír a *Sociedad del Folk-lore Gallego*, don Manuel será a aposta do ullán para ocupar a súa presidencia. (Fernández Salgado 2021, p. 85)

Para o intercambio con José Casal y Lois remitimos ao epistolario publicado por Barreiro e Axeitos (2003 e 2005).⁷ En canto a Said Armesto, as publicacións editadas con motivo do centenario da súa morte e os artigos de Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda (2011) e de Diego Rodríguez González (2021) son fundamentais para coñecer o estado da cuestión, sobre todo arredor do inédito e “enigmático” (Fernández Salgado 2021, p. 85) *Rimas populares*. Segundo Diego Rodríguez, no fondo Said Armesto da Fundación Barrié “atópase este conxunto que Manuel Murguía lle facilitou a Said, probablemente prestado” (Rodríguez González 2021, p. 134). Tamén comenta este investigador que a publicación de Lois Carré Alvarelos (1959) se serviría dun manuscrito de Murguía hoxe desaparecido.

En canto ao proceso de transmisión e aos lugares de produción, a literatura de tradición oral escóitase segundo Murguía

7 Quizais aínda habería que consultar o fondo *Casal* do Museo de Pontevedra.

Todavía en las largas veladas de invierno cuando la lluvia, la nieve, las tempestades, hacen grata la reunión en el hogar en que arde el fuego que la anima, todavía en las noches estivales cuando cielo y tierra parecen reposar en la serenidad de las horas apacibles, júntanse viejos y jóvenes á recitar y oír. (Murguía 1904a, p.1)

Incide Murguía no papel da muller na transmisión e produción da literatura popular tanto na composición da letra como da música (Murguía 1914a). Sobre a produción, profúndase na execución do parrafeo (Murguía 1915d), tipo de composición que pasou inadvertida para as persoas compiladoras.

RECEPCIÓN POSTERIOR

Parécenos pertinente dedicar un espazo nesta colaboración á recepción posterior, como recoñecemento a quen se (pre)ocupou polo homenaxeado e porque unha efeméride coma esta, con tantas persoas investigadoras atentas a Murguía, pode animar a revisar a relación entre Murguía e a literatura popular.

As investigadoras e investigadores que traballaron sobre o Murguía estudoso da literatura oral dedicaron atención ás súas achegas sobre a poesía popular (D. Blanco), sobre o romanceiro (J. A. Cid, J. L. Forneiro, A. Requeixo, J. M. Anguita), as lendas (F. Pereira) e os refráns (A. Vidal). Como veremos, será sobre todo a contribución de Murguía ao romanceiro a que motivará unha interesante diferenza de opinións sobre a súa posible manipulación.

A continuación imos referirnos a cada un dos xéneros ou subxéneros mencionados e á valoración que obtivo Murguía. Ao noso entender, faltaría un estudo sobre as achegas relativas a outros xéneros, nomeadamente ensalmos e esconxuros e a súa inclusión dentro da poesía popular, e por iso nos atrevemos a redactar algunhas ideas antes das consideracións finais.

Dunha maneira xeral, Domingo Blanco sitúa a Murguía dentro da etapa⁸ correspondente á revalorización e integración da literatura popular. Escribe o especialista vigués que Murguía

é o primeiro en abordar de maneira sistemática o estudo das cantigas populares galegas: en dez apretadas páxinas das “Consideraciones generales” da súa *Historia de Galicia*, I (1865), define, clasifica e interpreta a literatura popular de

8 Para Armando Requeixo (2002) Murguía situaríase no segundo dos períodos principais para a literatura galega de transmisión oral no século XIX, concretamente desde 1863. Murguía salienta polos seus traballos como compilador, estudoso e defensor do valor histórico da literatura de transmisión oral.

xeito coherente coa súa visión da realidade, é dicir, entendéndoa como fonte da historia, como esbozara no traballo de 1858 [...] A súa interpretación vai ser punto de referencia obrigado (aceptado, modificado ou criticado, pero sempre tido en conta) para os que despois desta data se interesaron no tema. (Blanco 1992, p. 49)

Engade D. Blanco que o labor de M. Murguía foi decisivo para o coñecemento e estudo da literatura popular galega, non só pola achega persoal ó estudo e recolleita “senón tamén polo papel que xogou como animador, colaborador e estímulo para outros (Rosalía, Casal, Milá, Vesteiro, Rodríguez Marín etc.) e, sobre todo, como principal propagador da súa existencia fóra das fronteiras de Galicia” (Blanco 1992, p. 55).

En canto ao traballo do Patriarca no eido do romanceiro galego, este foi valorado de diferente forma por parte dos estudosos. Armando Requeixo indicaba a situación paradoxal da obra do noso homenaxeado, pois, se ben se lle recoñece a Murguía o seu labor de pioneiro, “as súas falsificacións de pseudorromances tradicionais teñen [...] un valor arqueolóxico e anecdótico no que non pode asentar ningún traballo rigoroso sobre a materia” (Requeixo 1996, pp. 48-49).

Jesús Antonio Cid (2005-2006), investigador do Seminario Menéndez Pidal e especialista no romanceiro panhispánico, dedicou un artigo á invención do romanceiro apócrifo exemplificando con Murguía. Para este investigador, os materiais do galego ofrecen dificultades e problemas derivados da edición fragmentaria ou moi posterior ao momento de recolla dos textos, escasa fiabilidade das edicións por retoques e refundicións varias, falta de datos localizadores e, especialmente, a presenza de varios textos de dubidosa autenticidade tradicional.

En relación coa problemática sinalada, Cid achega datos sobre as contradicións de Murguía⁹ ao explicar a orixe dunha colección que “como manifestará el examen interno de sus ‘textos’, es aún mucho más sospechosa por otras razones” (Cid 2005-2006, p. 68). Para este autor habería que distinguir diferentes niveis nas achegas de Murguía segundo a súa intervención persoal ou segundo a autenticidade dos poemas. Combinando a autenticidade e a filiación dos textos respecto a Murguía, J. A. Cid (2005-2006, p. 70) establece cinco grupos:

- Composicións tradicionais recollidas por Murguía ou polo seu círculo familiar.
- Composicións tradicionais facilitadas por diferentes colaboradores.

9 Segundo L. Foneiro (2000, pp. 42-43, nota 50), J. Antonio Cid consultou, no verán de 1985, materiais romancísticos de Murguía localizados no legado Juan Naya da Real Academia Galega e, no verán de 1998, aqueles romances cedidos por Murguía a Víctor Said e depositados na Fundación Barrié de la Maza.

- Pastiches elaborados por Murguía, inspirados en composicións populares.
- Invencións absolutas, atribuíbles a Murguía, de presuntos poemas tradicionais.
- Invencións absolutas, elaboradas por mans alleas a Murguía, pero acollidas por este na súa colección.

José Luís Forneiro, experto no romanceiro galego e tamén colaborador do Seminario Menéndez Pidal, indica a propósito dalgúns romances publicados por Murguía:

Este romancero descrito o citado por Murguía, salvo algunos fragmentos de textos tradicionais meramente retocados o manipulados de acordo con su ideoloxía, non tenía ningún apoio real en la balada folklórica gallega, se trataba de una “tradición” apócrifa creada *ex professo* para definir a Galicia como una nación celto-germánica. (Forneiro 2000, p. 40)

Un ano despois, Forneiro (2001) exemplifica a partir da clasificación de Cid cales foron os romances compostos por Murguía sobre unha base tradicional e cales foron invencións absolutas: un total de 26 textos, tres deles fragmentarios. Para argumentalo, o profesor Forneiro afonda nunha serie de características que os denuncian como textos alleos ao estilo do romanceiro tradicional (lingua e estilo, sensibilidade e estética, modalidade de relato, orgullo patriótico ou local, paganismo cristianizado da raza galega e métrica).

Con todo, non esquece este investigador o papel de Murguía, dado que reivindicou a literatura tradicional como literatura de pleno dereito a pesar da súa intención diferencialista ou co fin de encher o baleiro dos Séculos Escuros (Forneiro 2001, p. 185).

Aínda con respecto ao papel de Murguía no romanceiro galego, cómpre citar un estudo de J. M. Anguita Jaén (2021) onde se mostra que o famoso romance de Gaiferos de Mormaltán sería unha versión facticia composta a partir de elementos tradicionais. Por tanto, Murguía sería o primeiro en identificar a Gaiferos de Mormaltán con Guillermo X de Aquitania; o cambio de nome supón unha proba de que os materiais do Gaiferos non son unha invención de Murguía, polo que o seu traballo

aporta una interesante línea de estudio sobre las fuentes historiográficas que sirvieron a Murguía para identificar a Gaiferos con Guillermo X, a partir de la concordancia argumental del romance [...] con la historia real del duque aquitano. (Anguita 2021, p. 95)

En canto á narrativa popular, Fernando Pereira González (2014) valora a achega de Manuel Murguía e salienta o personaxe e a lenda de Breogán presentada en 1865 na *Historia de Galicia*.

é Murguía a quen debemos outorgar o principal protagonismo na primeira etapa do proceso de “galeguización” da lenda de Breogán [...] Un protagonismo que se xustifica por ser el o primeiro escritor galego que presentou a lenda con meirande detalle e que fixo un maior esforzo por integrala dentro da historia de Galiza asemade deu os primeiros pasos destinados a popularizala entre o público lector do noso país. (Pereira 2014, p. 282)

Tras avaliar o tratamento da lenda irlandesa por parte de Murguía, Pereira indica que o Patriarca sempre destacou a relevancia da lenda para a historia galega. De feito, esta tiña tres funcións: fonte de información histórica, relato prestixiador e narrativa forxadora de identidade.

As tres funcións exercidas pola lenda de Breogán [...] coincidían coas principais motivacións que guiaron unha parte considerábel do labor intelectual de Manuel Murguía; é dicir, a arela por dotar a Galiza dunha historia de seu, que se basease en informacións veraces, demostradora do valor do pobo galego e da súa identidade particular esteada no celtismo. (Pereira, 2014, p. 297)

Réstanos referirnos ao Murguía recompilador de refráns e con este fin debemos citar a Ana Vidal Castiñeira. En 2003, Vidal Castiñeira comentaba un manuscrito paremiolóxico de Murguía aparecido dentro do material de Fernando Vázquez Saco. Remitimos ao artigo de Vidal para saber máis da achega de Murguía; con todo, a nós interésanos especialmente algún dos heteroxéneos materiais recompilados, xa que Murguía ás veces considera refráns textos que noutras ocasións considera versos ou mesmo outras formas de literatura popular (Murguía 1916, p. 11).

Aínda está por facer a análise do contributo de Murguía noutros xéneros de literatura oral en verso (por exemplo a poesía máxico-ritual con función terapéutica, isto é, ensalmos, conxuros, oracións...) e profundar nesas achegas á luz dos novos estudos que imos coñecendo grazas ao labor de investigadores e investigadoras.

No apartado seguinte faremos algúns breves apuntamentos tendo en conta cuestións para nós relevantes como a hibridación xenérica, posibles neutralizacións de xénero, a implícitación e a explícitación (Acuña 1999b e 2006), termos impensables na época de Murguía e para quen vive os comezos dunha ciencia.

RELACIÓN ENTRE OS DISTINTOS XÉNEROS DE LITERATURA POPULAR DE MURGUÍA A HOXE

A análise conxunta, pendente aínda, de todos os xéneros recompilados por Murguía coidamos que pode achegar información para unha interpretación global da literatura popular de tradición oral, tanto a que figura na obra do propio Murguía como a que figura noutras compilacións.

Así, por exemplo, o corpus recompilado por Murguía permite entender o noso propio corpus dada a hibridación que pode existir entre diferentes xéneros da literatura popular. Unha mostra é o cantar de berce “O meu meniño ora / que ch’hei dar pan e cebola” (Murguía 1913, p. 2), cuxo segundo verso se atopa, de maneira sorprendente, noutro texto recitado para facer voar a xoaniña (Acuña 1999, p. 28). A mestura de textos puido provocar un terceiro verso carente de sentido¹⁰ no recitado infantil ao situar a cebola no medio mariño:

Voa, voa, voaniña
heiche dar pan e sebola
a sebola está no mar
e o pan no altar

Por outra parte, algún dos textos ofrecidos por Murguía, como o que reproducimos máis abaixo e que unhas veces bautiza como “ensalmo” e outras como “conxuro dentro de romance”¹¹ (Murguía 1881c, p. 352), contribúen a entender a súa obra como un gran macrotexto.

Dia de San Joan alegre / meniña, vaite labar;
Pillarás auga do pájaro / antes de que ó sol rayar;

10 Arredor de versos, supostamente, carentes de sentido escribimos noutra ocasión (Acuña 1997, pp. 597-598).

11 Como indicaba Cid (2005-2006, p. 61, nota 14), Murguía chama romance a textos que non o son (talvez nalgún caso pode estarse referindo á forma) de aí a mestura entre romance e ensalmo, romance e versos, conxuro e romance, dito e ensalmo, salutación e himno.

Por outra parte, o “ensalmo” ou “conxuro dentro de romance” citado máis arriba é moi semellante aos “versos y romances” reproducidos por Murguía na páxina 169 de *Galicia* relativos á noite de San Xoán e a coller a flor da auga:

Coge, doncellita, coge
Cogerás la flor del agua;
Meterás jarra de vidrio,
Sacarás jarra dorada.

Na páxina 171, Murguía considera romance o que claramente é un recitado (“ensalmo” sería o termo máis habitual para o autor) para esconxurar a doenza. A multid denominación para a poesía máxico-ritual con función terapéutica é un trazo que acompaña a este xénero dende sempre (Acuña 1999a).

Irás ó abrente do día / á yauga fresca catar,
 Da iaugua do pajariño / que saude ch'á de dar
 Corre, meniña / vaite labar,
 Alá na fonte / t'has de labar
 Y á fresca yaugua / d'esta mañecida
 Cor de cereixa / che ten que dar;
 S'arrayara s'arrayara / toda-l-as meigas lebara;
 X'arrayou, x'arrayou / toda-l-as meigas lebou,
 Peladas eran / peladas serán
 Toda-l-as meigas / qu'andan pó-lo chan;
 Peladas son /peladas eran
 Toda-l-as meigas / qu'andan pó-la terra.

Este ensalmo, que para algúns estudiosos entraría dentro daqueles romances inventados por Murguía, mostra unha serie de crenzas sobre a auga na noite de San Xoán,¹² ademais da colaboración dos animais non humanos cos animais humanos. O texto presenta un estraño comezo sobre a auga do paxaro; porén, eses versos vólvense transparentes se lemos as páxinas de *Galicia*, especialmente aquelas relacionadas co poder salutarífico da auga da fonte e os paxariños como coadxuvantes ou seres benefactores para os animais humanos.

En outras composicións populares, tiene igual poder aquela noite, la gota de rocío que se esconde en el cáliz de una flor, que la joven logra hallar; presentando una variante de esta creencia un romance, en el cual Jesús clavado, es socorrido por la golondrina y el aguza-nieves (*labandeira*). En pago el Señor les concede ciertos favores, entre los que sobresale el del aguza-nieves, esto es, cuando el día de San Juan cogiese una gota de agua en el pico y la dejase caer sobre una joven que se bañase antes de salir el sol, ésta será feliz. (Murguía 1888, pp. 169-170)

Sexa invención ou non, puido ocorrer con este e outros textos o que Said Armesto lle explica a Murguía con respecto a outro romance de autoría dubidosa, isto é que

12 Para comprender a simboloxía que se agochan neses versos, remitimos ao estudo de José Manuel Pedrosa (2014) a propósito do romance *La flor del agua*.

haya nacido este directamente del terrón popular, o haya sido hecho por un literato y popularizado después [...] entiendo que, al popularizarse, no hizo más que volver al cauce primordial de que surgiera. (Álvarez Ruiz de Ojeda 2011, p. 91)

Ao noso entender, o estudo comparativo dos xéneros e subxéneros da poesía popular de tradición oral mostra que é necesario seguir investigando, pois, seguindo a Murguía (1881b, p. 327)

Nada sabemos de nuestra tradición; nada de la eflorescencia poético-religiosa encerrada en las vidas de nuestros santos; nada de nuestra medicina popular y ensalmos en los cuales reviven las antiguas fórmulas cabalísticas; nada de las costumbres y fórmulas del derecho consuetudinario; nada, en fin, de cuanto vive todavía en nosotros y es eco poderoso de otros tiempos, de otras civilizaciones y de otros hombres, cuya sangre llevamos, y con ella cuanto les era ingénito.

CONSIDERACIÓNS FINAIS

As nosas consideracións finais necesariamente han de recordar as cuestións pendentes para unha valoración global da obra de Manuel Murguía: o estudo dos seus textos éditos e inéditos nos diferentes arquivos. Ese estudo total debe ter como obxectivos:

- Delimitar a que xéneros pertencen os textos recompilados, para proceder ao seu estudo e clasificación.
- Aclarar, na medida do posible, o carácter máis ou menos persoal deses textos.
- Estudar a creación pseudotradicional de Murguía como parte da súa obra literaria de ficción e revisar o seu valor literario.¹³

No eido da literatura popular de tradición oral, o labor de Murguía, malia a posible manipulación de textos ou a confusión terminolóxica, é importantísimo por prestarlles atención aos textos populares (ata o punto de crealos no caso das posibles falsificacións), por preocuparse de manter institucións e por intercambiar os seus coñecementos.

13 Sobre el teñen escrito, entre outros, Juan Naya (1998), Xosé Barreiro (2012) ou Henrique Rabuñal entrevistado por Montse González (2023).

A propósito das institucións, o estudo da poesía popular foi un elemento presente nos comezos da RAG, tal e como indica Belén Fortes (2000, p. 76):

O estudio da produción popular galega ten un lugar destacado dentro do labor rexenerador que se propón a Academia, en función de que esta gardaba as tradicións, supersticións e a poesía do pobo. (Discurso de Murguía, lido por Banet Fontenla na sesión inaugural da Academia o 30/9/1906, BRAG, nº 6-7)

A anterior afirmación vese corroborada polo epistolario intercambiado entre Manuel Murguía e Casto Sampedro. Nunha carta de Murguía a Sampedro, datada o 24 de novembro de 1910, o remitente concreta que son os galegos da Habana que forman a Asociación Protectora da Academia os que “nos agobian con cartas para que publiquemos en nuestro Boletín trabajos de folk-lore”.¹⁴ Ese “agobio” é maior por canto, segundo Murguía, non dispoñen de materiais para satisfacelos e por esa razón lle pide a Casto Sampedro que “tenga la bondad de remitir algún trabajo para su publicación de los muchos que V. tiene reunidos, romances, cuentos, cantares, música popular”.

Finalmente, coincidimos con Domingo Blanco e o propio Manuel Murguía en que as composicións literarias populares son datos para a historia, pois revelan a fisionomía espiritual dun pobo. Neste sentido, o estudo da totalidade da obra literaria de Murguía, incluíndo a de tradición oral, talvez permitiría chegar a conclusións de interese sobre o seu macrotexto. En todo caso, as obras de Murguía son lugares de memoria relacionados co pasado galego e que foron salvados do esquecemento (Pereira 2014, p. 304).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

FONTES PRIMARIAS. MANUEL MURGUÍA

(1858). Poesía gallega contemporánea. *El Museo Universal*. 2.

(1862). La Virgen de la Servilleta. *Galicia. Revista Universal de este Reino*. 2 (15/I/1862).

(1865). *Historia de Galicia*. T. I. Lugo: Soto Freire Editor.

(1874). Costumbres de Galicia. *La Ilustración Española y Americana*. 28 (30/VII/1874).

(1878). Romance de Silvana. *El Eco de Galicia*. 3 (24/III/1878).

14 Fondo *Casto Sampedro* (Sampedro 67/114), Museo de Pontevedra.

- (1879). La leyenda en Galicia. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 11 (20/IV/1879).
- (1881a). Poesía popular gallega. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 2 (18/I/1881).
Reproducido en: *Revista Gallega*.
- (1881b). El Folk-Lore español. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 28 (8/X/1881).
- (1881c) El Folk-Lore gallego. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 30 (28/X/1881).
Reproducido en: *Los Lunes del Imparcial*. 10/X/1881, 1-2.
- (1884) El Folk-lore gallego. *Galicia Diplomática*. 30, 219-220; 31, 223-224; 32, 235-236.
- (1888 > 1985). *Galicia*. Santiago de Compostela: Sálvora.
- (1901). *Historia de Galicia*. T. I. 2ª ed. Coruña: Librería de Eugenio Carré.
- (1904a). Dama Gelda. *La Temporada en Mondariz*. 10 (7/VIII/1904). Reproducido en: *Boletín de la Real Academia Gallega*. 38 (1910).
- (1904b). De algunas costumbres de Galicia referentes al matrimonio. *La Temporada en Mondariz*. 18 (2/X/1904).
- (1906). Discurso del señor académico presidente. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 6-7, 125-129.
- (1907). De algunas leyendas importantes en Galicia. *La Temporada en Mondariz*. 15 (8/IX/1907); 16 (15/IX/1907).
- (1908). Curiosidades. Fiestas populares. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 19, 144.
- (1912). La leyenda jacobea. *La Temporada en Mondariz*. I, 7 (14/VII/1912); II, 9 (28/VII/1912).
- (1913). Folk-lore gallego. Cantos de cuna. *Suevia*. 1 (I/1913).
- (1914a). Nuestros cantos ancestrales. El á lá lá. *Almanaque Gallego*.
- (1914b). El hombre-lobo. *La Temporada en Mondariz*. 8 (26/VII/1914).
- (1914c). O Canouro. *La Temporada en Mondariz*. 12 (23/VIII/1914). Reproducido en: *Boletín de la Real Academia Gallega*. 86, 29-30.
- (1915a). Nuestro folk-lore. *La Temporada en Mondariz*. 2 (13/VI/1915).
- (1915b). Leyendas y tradiciones de Galicia. *La Temporada en Mondariz*. 5 (4/VII/1915); 6 (11/VII/1915); 7 (18/VII/1915).
- (1915c). Nuestra música ancestral. La alborada. *Almanaque Gallego*.
- (1915d). Nuestro Folk-lore. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 99, 65-67.
- (1915e > 2000). Pregaria de Murguía á Virxe das Virtudes de Pontedeume. *Ecos del Eume*. 291 (8/IX/1915).
- (1916). Nuestro Folk-lore. *Almanaque Gallego*.

FONTES SECUNDARIAS

- Acuña, Ana (1997). O inquérito lingüístico Paiva Boléo e a etnomedicina. En: *Actas do III Congreso de Historia da Antropoloxía e Antropoloxía Aplicada*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudos Gallegos “Padre Sarmiento”, t. I, 581-604.
- Acuña, Ana (1999a). O concepto e a imaxe de poesía máxico-ritual con función terapéutica dentro e fóra de Galicia. En: Dieter Kremer, ed. *Actas do V Congreso Internacional de Estudos Gallegos*. Santiago de Compostela: Edicións do Castro / Centro de Documentación de Galicia da Universidade de Trier, vol. II, 1085-1111.
- Acuña, Ana (1999b). Do poder da palabra na poesía máxico-ritual de tradición oral: esconxuros e formulíñas infantís. En: Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra, coords. *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, t. II, 23-40.
- Acuña, Ana (2006). Relacións entre a literatura popular e a fraseoloxía. Novas achegas. *Cadernos de Fraseoloxía Galega*. 8, 13-27.
- Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria (2001). Para unha bibliografía, correcta e completa, de Manuel Murguía. *Boletín da Real Academia Galega*. 361, 15-58. <https://doi.org/10.32766/brag.361.184>
- Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria (2011). Víctor Said Armesto, Rosalía de Castro e Manuel Murguía (con Augusto González Besada ao fondo). *Revista de Estudos Rosalianos*. 4, 15-126.
- Anguita Jaén, José Manuel (2021). Gaíferos de Mormaltán y el duque de Guillermo X de Aquitania: entre Jofre de Monmouth y Manuel Murguía. *Cuadernos de Estudos Gallegos*. 68, 134, 91-123. <https://doi.org/10.3989/ceg.2021.134.03>
- Barreiro Fernández, Xosé R. (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro, Xosé R. e Axeitos, Xosé Luís (2003). *Cartas a Murguía*. I. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié. <https://doi.org/10.32766/rag.166>
- Barreiro, Xosé R. e Axeitos, Xosé Luís (2005). *Cartas a Murguía*. II. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié. <https://doi.org/10.32766/rag.194>
- Blanco, Domingo (1992). *A poesía popular en Galicia 1745-1885. Recopilación, estudio e edición crítica*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Carballal Miñán, Patricia (2021). Unhas liñas para Alejandra Murguía. Algúns aspectos sobre o seu papel de compiladora de literatura de tradición oral e artista. *Follas Novas*. 6, 10-35.
- Carballal Miñán, Patricia (2023). Abrámoslle a fiestra a Alejandra Murguía. *Sermos Galiza Semanario*. 538, 14-18.

- Carré Alvarellos, Lois (1959). *Romanceiro popular galego de tradición oral*. Porto: Junta de Provincia do Douro Litoral, Comissão de Etnografía e História.
- Cid Martínez, Jesús Antonio (1994). Tradición apócrifa y tradición hipercrítica en la balada tradicional vasca. I. Las falsificaciones de cantos populares en Europa; ensayo de tipología. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*. *International Journal of Basque Linguistics and Philology ASJU*. XXVIII-2, 505-523.
- Cid Martínez, Jesús Antonio (2005-2006). Nacionalismo y poesía popular. Manuel Murguía y la invención de un romancero gallego apócrifo. *ELO*. 11-12, 51-72.
- Deaño Gamallo, Antonio (2008). Las cartas de Emilia Pardo Bazán a Antonio Machado y Álvarez. *La Tribuna. Cadernos da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán*. 6, 173-234. <https://doi.org/10.32766/tribuna.6.123>
- Durán, José Antonio (1998). *Prosas Recuperadas. O periodismo de Manuel Murguía. Antoloxía básica, 1853-1923*. Madrid: Real Academia Galega / Fundación Caixa Galicia. <https://doi.org/10.32766/rag.144>
- Durán, José Antonio (2000). *Murguía, 1833-1923. Cronista de Madrid, esposo de Rosalía de Castro, polígrafo galleguista, ideólogo del nacionalismo, etc., etc...* Madrid: Taller de ediciones J. A. Durán.
- Fernández Salgado, Xosé A. (2021). No ronsel da colección de literatura popular de Marcial Valladares: a súa colaboración cos folcloristas do século XIX. *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*. 224, 81-100. <https://doi.org/10.5209/madr.80235>
- Forneiro Pérez, José Luis (2000). *El romancero tradicional de Galicia: una poesía entre dos linguas*. Oiartzun (Guipuzkoa): Sendoa.
- Forneiro Pérez, José Luis (2001). Mais textos para a produción de Murguía em língua galega: o seu romanceiro apócrifo. *Congreso sobre Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 169-188.
- Forneiro Pérez, José Luis (2017). El romancero tradicional de Galicia. Estado de la cuestión. *Boletín de Literatura Oral*. Vol. Extr. 1, 105-130. <https://doi.org/10.17561/bo.vextrai1.4>
- Forneiro Pérez, José Luis (2019). O romanceiro tradicional da Galiza: identidade, lingua e normalización. En: *Actas da XII Xornada de literatura de tradición oral. Rimas e letras da música popular. Do romanceiro tradicional ao bravú*. A Coruña: Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega, 13-26.
- Fortes, Belén (2000). *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González, Montse (2023). Henrique Rabuñal. Entrevista. *Sermos Galiza Semanario*. 538, 11-13.

- Monteagudo Cabaleiro, Teresa e Alonso Girgado, Luís, eds. (2000). *Manuel Murguía. Escolma*. Santiago: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Naya Pérez, Juan (1998). *Estudios acerca de la familia Murguía-Castro*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Pedrosa, José Manuel (2014). El romance de *La flor del agua*: discursos, motivos y fórmulas. En: Carlos Villanueva, Víctor Said Armesto. *Una vida de romance*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Consorcio de Santiago / Universidade de Santiago de Compostela, 301-339.
- Pereira González, Fernando (2014). Manuel Murguía e a lenda de Breogán. *Gallaecia*. 33, 281-307.
- Rabuñal, Henrique (1999). *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Edicións Laivento.
- Rabuñal, Henrique (2022). *Murguía. Un século despois*. Santiago de Compostela: Edicións Laivento.
- Requeixo, Armando (1996). A tradición romancística galega: a figura de Aníbal Otero. *Boletín Galego de Literatura*. 15-16, 47-76.
- Requeixo, Armando (2002). A literatura galega de transmisión oral. *Moenia*. 8, 209-221.
- Risco, Vicente (1976). *Manuel Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Rodríguez González, Diego (2021). As *Rimas populares de Galicia* de Manuel Murguía á luz do conservado no fondo Said Armesto. *Follas Novas*. 6, 132-157.
- Rodríguez González, Olivia (2005). Estudos sobre Emilia Pardo Bazán de Dionisio Gamallo Fierros. *La Tribuna. Cadernos da Casa Museo Emilia Pardo Bazán*. 3, 261-292. <https://doi.org/10.32766/tribuna.3.52>
- Said Armesto, Víctor (1998). *Poesía popular gallega*. Pontevedra: Fundación Barrié.
- Valenciano, Ana (1998). *Romanceiro xeral de Galicia I. Os romances tradicionais de Galicia. Catálogo exemplificado*. Madrid / Santiago de Compostela: Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro / Fundación Ramón Menéndez Pidal.
- Vidal Castiñeira, Ana (2003). Un manuscrito paremiolóxico de Murguía. *Estudos e recadádivas. Cadernos de Fraseoloxía*. 4, 1-12.
- Villanueva, Carlos (2014). Víctor Said Armesto. *Una vida de romance*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Consorcio de Santiago / Universidade de Santiago de Compostela.